

Мешко Галина Михайлівна

доктор педагогічних наук, професор
кафедра педагогіки та менеджменту освіти
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
м.Тернопіль, Україна
hal-meshko@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-3168-3954>

Мешко Олександр Іванович

кандидат психологічних наук, доцент
кафедра психології
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
м.Тернопіль, Україна
meshko_o@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0003-4463-7073>

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

Анотація. Дослідження присвячено актуальній проблемі сучасної психолого-педагогічної науки і практики – формування професійної відповідальності майбутніх учителів на етапі професійної підготовки і ролі педагогічних дисциплін у цьому процесі. Мета статті полягає у з'ясуванні сутності і підходів до вивчення професійної відповідальності та визначенні шляхів її формування у майбутніх учителів на етапі навчання у закладі вищої освіти. У статті проаналізовано стан розробленості проблеми у психологічній і педагогічній літературі; з'ясовано сутність поняття «відповідальність», «професійна відповідальність майбутніх учителів», підходи до їх вивчення, окреслено шляхи і методи формування професійної відповідальності у закладі вищої освіти. Схарактеризовано методи і форми роботи, що сприяють формуванню професійної відповідальності майбутніх учителів на заняттях з інтегрованого курсу «Педагогіка». Представлено методи акмеологічного впливу на особистість майбутніх учителів, їх мотиваційну сферу, ціннісні орієнтації і професійні цінності, розвиток їх суб'єктності та професійно-педагогічної позиції, що є необхідною умовою формування відповідального ставлення до професійної діяльності та її результатів. Визначено перспективи подальших наукових розвідок, які полягають в обґрунтуванні, розробленні й упровадженні системи формування професійної відповідальності майбутніх учителів засобами формальної і неформальної освіти на етапі професійної підготовки.

Ключові слова: професійна відповідальність; формування професійної відповідальності; майбутні вчителі; професійні цінності; заклад вищої освіти.

Вступ. Сьогодні особливої актуальності набуває проблема підготовки вчителя нової генерації зі сформованою професійно-педагогічною позицією, високоморального та відповідального. Професійна відповідальність учителя є запорукою успішної діяльності, гарантує позитивний результат, знижує ризик професійних помилок та професійних упущень. Професійну відповідальність є інтегральною якістю особистості вчителя, яка передбачає ретельне (сумлінне) виконання професійних обов'язків, гарантування ним збереження належного рівня і якості педагогічної діяльності, незважаючи на непередбачувані труднощі [1]. Ставлення до професійних обов'язків залежить від життєвої і професійної позиції особистості вчителя. При відповідальному ставленні до своїх професійних обов'язків педагоги проявляють максимальну активність і продуктивність, при індиферентному – формально виконують вимоги, що ставляться до них, при негативному ставленні прагнуть зробити якнайменше, не забезпечують якість праці та її результат. Тому формування професійної відповідальності є об'єктивною вимогою сучасного суспільства і важливим завданням сучасної педагогічної освіти. Це питання є надзвичайно актуальним на етапі професійної підготовки вчителя в закладі вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі існують такі напрями у дослідженні відповідальності: 1) дослідження відповідальності як форми контролю особистості за власною діяльністю в координатах виконання встановлених норм і правил; 2) вивчення проблеми формування відпо-

відальності на різних вікових етапах (чинники, умови, шляхи формування цієї якості); 3) дослідження проблеми формування відповідальності в професійній діяльності. Найбільш дослідженою в зарубіжній психології є соціальна відповідальність, яку визначають як схильність людини поводитися відповідно до інтересів інших людей і соціальних груп, дотримуватися прийнятих норм і виконувати вибрані рольові обов'язки [2, с. 60].

Професійну відповідальність як психологічну категорію досліджували В. Бодров, О. Луценко, А. Ткачов та ін. Проблема формування професійної відповідальності майбутніх учителів представлена у працях О. Вознюка, І. Киричок, М. Сметанського, О. Торшевської, М. Шевчук, О. Юринець та ін.

Огляд наукових джерел з проблеми професійної відповідальності свідчить про те, що цей феномен досліджується як: професійно значуща особистісна якість; категорія, обумовлена сукупністю особистісних якостей; особистісна властивість, що має індивідуально-психологічні кореляти (локус контролю).

А. Ткачов виявив взаємозв'язок інтелектуальної активності особистості (вираженої в інтересі до професійної діяльності) і ступеня свідомого ставлення до діяльності та запропонував типологію особистості на основі її ставлення до діяльності: особистості, інтелектуально активні й свідомо готові до діяльності; особистості, що свідомо ставляться до діяльності, але інтелектуально пасивні; особистості, що індиферентно ставляться до діяльності при високій інтелектуальній активності; особистості, інтелектуально пасивні й байдужі до діяльності [3, с. 399]. У низці

психологічних досліджень доведено взаємозв'язок професійної відповідальності і локусу контролю та успішності в сфері професійної діяльності.

У контексті нашого дослідження актуальним є підхід С. Букші, яка вважає, що професійна відповідальність інтегрує морально-вольові та професійні якості майбутніх учителів в новоутворення, яке цілеспрямовано формується і розвивається в умовах спеціальної підготовки [4, с. 49]. Тому важливим питанням є пошук шляхів формування професійної відповідальності майбутніх учителів на етапі професійної підготовки у закладі вищої освіти.

Мета статті полягає у з'ясуванні сутності і підходів до вивчення професійної відповідальності та визначенні шляхів її формування у майбутніх учителів на етапі навчання у закладі вищої освіти.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз наукової психологічної, педагогічної та навчально-методичної літератури, порівняння, систематизація, узагальнення; емпіричні – спостереження, аналіз освітньо-професійних програм підготовки бакалаврів педагогічних спеціальностей, узагальнення педагогічного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Теорія і практика відповідальності особи виокремлює декілька її видів та підвидів: моральну й економічну; політичну і юридичну; індивідуальну й колективну (корпоративну); державну і міжнародну; професійну; змішану тощо [5]. У літературних джерелах з проблем загальної теорії держави та філософії права «відповідальності» трактують: 1) як міру або ступінь покарання особи за скоєне нею певне правопорушення; 2) як міру або ступінь позитивних наслідків діяльності особи.

У психологічній літературі відповідальність визначають як внутрішню саморегуляцію і самодетермінацію зрілої особистості, опосередковану ціннісними орієнтаціями, яка виявляється в усвідомленні людиною причин здійснюваних вчинків і їх наслідків та в контролі своєї здатності бути причиною змін у навколишньому світі і власному житті [2, с. 60]. Варто зауважити, що в зарубіжній психології відповідальність досліджували не як цілісне явище, а тільки в окремих формах її прояву.

В. Суценко трактує професійну відповідальність з урахуванням сутності поняття «деонтологія» як науки «про належну поведінку особи-представника тієї чи іншої професії» та поняття «відповідальність» як здатності особи звітувати за результати своєї поведінки (діяльності). Учена визначає цей феномен як здатність будь-якого представника правничої професії (фізичної чи юридичної особи) звітувати перед собою та іншою особою, суспільством, державою за результати своєї професійної діяльності й одержувати на підставі такої звітності від себе та від інших позитивні чи негативні оцінки (санкції) своєї професійної діяльності [5, с. 6].

Професійна відповідальність – це системоутворювальна професійна якість. Під професійною відповідальністю розуміють властивість особистості, що відображає ставлення суб'єкта до її змісту й результатів, до інших суб'єктів і самого себе в процесі праці. Характер цього ставлення обумовлюється необхідністю чіткого й повного виконання (дотримання) у професійній діяльності запропонованих вимог і правил, а також готовністю відзвітувати про результати власної діяльності [3, с. 395].

Отже, професійна відповідальністю детермінує активність суб'єкта професійної діяльності на основі вільного вибору та передбачення його результатів.

У контексті нашого дослідження важливим є підхід психологів, які визначають відповідальність

«як рису особистості, яка формується в спільній діяльності з іншими людьми через засвоєння соціальних цінностей, норм і правил поведінки» [цит. за 2, с. 61].

В основі відповідальності лежать базові психологічні утворення – самоусвідомлення особистості і такі його компоненти, як самооцінка, Я-концепція особистості, а також відповідні психологічні механізми (саморегуляція та рефлексія). Внутрішньою інстанцією відповідальності є сумління [6]. М. Савчин виокремлює такі типи відповідальності: духовна відповідальність, інтегральна відповідальність, вибіркова відповідальність, невротична відповідальність, прагматична відповідальність, статусна відповідальність, псевдовідповідальність, безвідповідальність, психопатична безвідповідальність [6, с. 222].

Внутрішнім орієнтиром, що спрямовує професійні дії та вчинки педагога, є професійні цінності. У науковій літературі [7] професійні цінності трактують як інтегративне особистісне утворення, що охоплює цілі, мотиви, ідеали, установки й інші світоглядні характеристики особистості, які є основою її ціннісних орієнтацій і смислів. Професійні цінності акумулюються в професійній позиції вчителя як системі його дієвих ставлень і визначають аксіологічний характер педагогічної діяльності. Професійні цінності надають стійкості особистості педагога, визначають принципи його поведінки, спрямовують інтереси і потреби, регулюють мотиваційну сферу. Для вчителя професійні цінності є критерієм оцінки педагогічної дійсності, поведінки інших людей та й самого себе. Сформованість професійних цінностей майбутніх учителів забезпечує відповідальне ставлення до професійної діяльності, спонукає до педагогічної творчості, сприяє інтеграції та чіткому оформленню у свідомості студента аксіологічної моделі майбутньої професійної діяльності, становленню професійно-педагогічної позиції.

Для нашого дослідження важливою є класифікація професійних цінностей педагога на основі комплексного осмислення педагогічної діяльності, запропонована І. Ісаєвим: цінності-цілі – цінності, які розкривають значення і сенс цілей педагогічної діяльності; цінності-засоби – цінності, що розкривають значення способів і засобів здійснення професійної діяльності; цінності-ставлення – які розкривають значення й сенс ставлень як основного механізму функціонування цілісної педагогічної діяльності; цінності-знання – розкривають значення й сенси психолого-педагогічних знань під час здійснення професійної діяльності; цінності-якості – цінності, які розкривають значення й сенс властивостей особистості вчителя, що виявляються в спеціальних здібностях (здатність до творчості, до проектування власної діяльності й передбачення її результатів) [8, с. 117-119]. Ця класифікація дає змогу виявити невикористані можливості та визначити механізми і шляхи формування системи ціннісних орієнтацій майбутніх учителів.

Оволодіння цінностями професії вчителя в освітньому процесі є можливим за виявлення і створення таких психолого-педагогічних умов, за яких такі цінності набувають значущого системного характеру і справляють регуляційний вплив на самостійність особистості [7, с. 641]. Тому процес формування професійних цінностей передбачає: орієнтацію в педагогічній дійсності і набуття професійних знань, умінь та навичок; застосування набутих знань та навичок на практиці; створення власної системи професійних цінностей, які визначатимуть поведінку і діяльність фахівця.

На формування професійної відповідальності майбутніх учителів орієнтований передусім інтегрований курс «Педагогіка», який охоплює такі змістові модулі: «Вступ до педагогічної професії», «Педагогіка школи», «Основи інклюзивної освіти», «Історія педагогіки, пропедевтична практика.

Використання під час вивчення курсу «Вступ до педагогічної професії» діагностичних методик, тестів для самопізнання сприяє формуванню Я-концепції, суб'єктної позиції студента, що є основою його професійної відповідальності. Формування професійної відповідальності та ціннісних орієнтацій студентів сприяє виконання таких завдань: 1) підготуйте есе на одну із запропонованих тем: «Місія вчителя третього тисячоліття». «Моє життєве і професійне кредо». «Професійні цінності сучасного педагога». «Професійна безвідповідальність і професійна гіпервідповідальність: дві грані однієї проблеми» та інші; 2) складіть (на вибір): «Клятву педагога», «Кодекс професійної діяльності», «Деонтологічний кодекс педагогічної діяльності». Вдало доповнює виконання цих завдань розгляд на практичному занятті зі «Вступу до педагогічної професії» запропонованого Ш. Амонашвілі «Кодексу Серця Вчителя» [10, с. 138-140]. Для нас важливо, щоб майбутні вчителі організували педагогічну діяльність на основі свідомої, вмотивованої реалізації Кодексу професійної діяльності.

Для формування професійної відповідальності під час аналізу професійних ситуацій, розв'язуванні педагогічних задач, ігromodelюванні, мікрореконструкції, під час пропедевтичної практики у закладах загальної середньої освіти ми використовуємо такі методи акмеологічного впливу, як метод «зміцнення домінувальних мотивів», метод «дискредитації», метод «смыслеотворення», метод «породження мотивів», яких раніше не було в мотиваційній ієрархії студентів та інші. Це методи цілеспрямованого психологічного впливу, які запозичені нами з акмеології [11], і дають змогу керувати поведінкою і діяльністю майбутніх учителів у професійних цілях, сприяють формуванню відповідального ставлення до професійної діяльності та її результатів.

Метод «зміцнення домінувальних мотивів» [11] передбачає стимулювання викладачем у процесі взаємодії з майбутніми вчителями домінувальних в їх мотиваційній ієрархії мотивів з використанням формулювань: «Це важливо для педагогічної діяльності», «Це дуже потрібно для досягнення професійного успіху», «Це правильно!», «Ви на шляху до успіху».

Метод «дискредитації» [11] спрямовується на послаблення чи повне руйнування тих домінувальних мотивів діяльності в ієрархії мотивів майбутніх учителів, які негативно впливають на мотивацію педагогічної діяльності через переконання, використання формулювань: «Це не те, до чого потрібно прагнути у професійній діяльності», «Це неправильний шлях виходу з педагогічної ситуації», «Так діяти не доцільно!».

Метод «смыслеотворення» [11] полягає в тому, що у процесі взаємодії з майбутніми вчителями ми розвиваємо до рівня домінувальних ті мотиви, які до цього часу займали другорядне значення в їх моти-

ваційній ієрархії (досягнення професійного успіху, емоційного благополуччя, демонстрація можливості реалізації особистісного творчого потенціалу саме в педагогічній діяльності).

Методи акмеологічного впливу на заняттях з курсу педагогіки вдало поєднуються з елементами психолого-педагогічного тренінгу, а саме, дискусіями рольовими іграми, моделюванням і розігруванням професійних ситуацій, використанням притч, аналізом психомалюнків.

Формування професійної відповідальності майбутніх учителів передбачає: сприяння у становленні активної професійно-суб'єктної позиції і відповідальної лінії поведінки у педагогічній діяльності; формування когнітивної компетентності у сфері педагогічної аксіології та спрямованості на саморозвиток.

На формування професійної відповідальності студентів орієнтовано: вивчення інших дисциплін професійної підготовки, педагогічна практика, тренінгова практика, а також залучення студентів до волонтерської діяльності та різноманітних акцій і проєктів. Важливе значення в досліджуваному аспекті має участь студентів у психолого-педагогічному тренінгу, тренінгу особистісно-професійного зростання та інших.

Варто зауважити, що на етапі підготовки в закладі вищої освіти на формування професійної відповідальності майбутніх учителів впливають професійно-педагогічна позиція викладачів, ціннісні орієнтації студентської групи, вся система ставлень суб'єкта до майбутньої педагогічної професії, що цілеспрямовано формується.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, професійна відповідальність є професійно значущою якістю особистості вчителя, яка визначає ставлення до професійних обов'язків і сприяє забезпеченню успішності педагогічної діяльності. Відповідальне ставлення до професійної діяльності забезпечує сформованість професійних цінностей майбутніх учителів.

Тому необхідно цілеспрямовано впливати на формування професійної відповідальності майбутніх учителів, усвідомлення студентами аксіологічної моделі майбутньої педагогічної діяльності, формування їх професійних цінностей.

Вирішальну роль у формуванні професійної відповідальності майбутніх учителів відіграють педагогічних дисципліни, вивчення яких сприяє формуванню схильності студента поводитися відповідно до професійних інтересів інших людей і соціальних груп, дотримуватися прийнятих норм і виконувати необхідні функціональні обов'язки. Важливе значення в означеному аспекті має залучення майбутніх учителів до науково-дослідницької, громадської та волонтерської діяльності, участь у психолого-педагогічних тренінгах, а також наявність психологічно безпечного середовища закладу вищої освіти.

Тому перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо в обґрунтуванні розробленні й упровадженні системи формування професійної відповідальності майбутніх учителів засобами формальної і неформальної освіти на етапі професійної підготовки.

Список використаної літератури

1. Мешко Г.М., Мешко О.І. Формування професійної відповідальності майбутніх учителів як предмет наукового аналізу. *Професійна компетентність учителя нової української школи: формування, розвиток та удосконалення*: матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (Тернопіль, 22 травня 2020 р.) / за ред. В.М.Чайки. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2020. С.102–104.
2. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М.Степанов. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
3. Ткачов А.В. Проблема професійної відповідальності особистості в психології. *Проблеми екстремальної та кризової психології*: зб. наук. праць / гол. ред. Л.А. Перелигіна. Харків: УЦЗУ, 2010. Вип. 8. С.395–400.

4. Букша С.Б. Формирование профессиональной ответственности учителей основ здоровья. *Профильная школа*. 2014. № 1. С.48–54.
5. Сущенко В.М. Професійна відповідальність юриста: деонтологічні та правові проблеми. *Наукові записки НаУКМА*. Том 20. Юридичні науки. 2002. С. 4-8. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/13573>
6. Савчин М.В. *Психологія відповідальної поведінки*: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.
7. Максимчук Н.П. Професійні ціннісні орієнтації майбутнього вчителя в системі особистих ціннісних орієнтацій. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. 2011. Випуск 12. С.635–642.
8. Исаев И.Ф. *Профессионально-педагогическая культура преподавателя*. М. : Академия, 2002. 188 с.
9. Мешко Г.М. *Вступ до педагогічної професії. Практикум*: навчальний посібник. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. 194 с.
10. Амонашвілі Ш. *Педагогічні притчі*. Харків: ВД «Школа», 2017. 272 с.
11. Гладкова В.М., Пожарський С.Д. *Основи акмеології*: підручник. Львів : Новий Світ-2000, 2007. 320 с.

References

1. Meshko, H.M., & Meshko, O.I. (2020). Formuvannya profesiinoi vidpovidalnosti maibutnikh uchyteliv yak predmet naukovoho analizu [Formation of future teachers' professional responsibility as a subject of scientific analysis]. In V.M. Chaika (Ed.), *Professional competence of a New Ukrainian School teacher: formation, development and improvement: Proceedings of the International scientific-practical Internet-conference* (pp. 102–104). Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University. [in Ukrainian].
2. Stepanov, O.M. (Ed.). (2006). *Psykhologichna entsyklopediia* [Psychological encyclopedia]. Akademydav. [in Ukrainian].
3. Tkachov, A.V. (2010). Problema profesiinoi vidpovidalnosti osobystosti v psykhologii [The problem of professional responsibility of the individual in psychology]. In L.A. Perelyhina (Ed.), *Problems of extreme and crisis psychology* (pp. 395–400). UCZU. [in Ukrainian].
4. Buksha, S.B. (2014). Formirovaniye professionalnoy otvetstvennosti uchiteley osnov zdorovya [Formation of professional responsibility of Basics of Health teachers]. *Vocational school, 1*, 48–54. [in Russian].
5. Sushchenko, V.M. (2002). Profesiina vidpovidalnist yurysta: deontolohichni ta pravovi problemy [Professional responsibility of a lawyer: deontological and legal problems]. *NaUKMA Research Papers. Law, 20*, 4–8. [in Ukrainian].
6. Savchyn, M.V. (2008). *Psykhologhiia vidpovidalnoi povedinky* [Psychology of responsible behavior]. Misto NV. [in Ukrainian].
7. Maksymchuk, N.P. (2011). Profesiini tsinnisni oriientatsii maibutnoho vchytelia v systemi osobystykh tsinnisnykh oriientatsii [Professional value orientations of the future teacher in the system of personal value orientations]. *Collection of Research Papers «Problems of Modern Psychology»*, 12, 635–642. [in Ukrainian].
8. Isaev, I.F. (2002). *Professionalno-pedagogicheskaya kultura prepodavatela* [Professional and pedagogical culture of a teacher]. Akademiya. [in Russian].
9. Meshko, H.M. (2017). *Vstup do pedahohichnoi profesii* [Introduction to the teaching profession]. TNPU named after V. Hnatyuka. [in Ukrainian].
10. Amonashvili, Sh. (2017). *Pedahohichni prytchi* [Pedagogical parables]. VD «School». [in Ukrainian].
11. Hladkova, V.M., & Pozharskyi, S.D. (2007). *Osnovy akmeolohii* [Fundamentals of acmeology]. Novyi Svit-2000. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15.10.2021 р.
Стаття прийнята до друку 20.10.2021 р.

Meshko Halyna

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Department of Pedagogy and Education Management
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

Meshko Oleksandr

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor
Department of Psychology
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

FORMATION OF FUTURE TEACHERS' PROFESSIONAL RESPONSIBILITY

Abstract. The study is devoted to the current problem of modern psychological and pedagogical science and practice – the formation of professional responsibility of future teachers at the stage of training and the role of pedagogical disciplines in this process. The purpose of the article is to clarify the essence and approaches to the study of professional responsibility and identify ways to form it in future teachers at the stage of study in higher education. The article analyzes the state of development of the problem in the psychological and pedagogical literature; the essence of the concept of «responsibility», «professional responsibility of future teachers», approaches to their study, outlined ways and methods of forming professional responsibility in higher education. Educational and professional training programs for bachelors of pedagogical specialties, based on the analysis of scientific sources, and generalization of pedagogical experience, it has been determined that future teachers' professional responsibility formation involves: formation of their active professional and subjective position and responsible behaviour in teaching; cognitive competence in the field of pedagogical axiology and focus on self-development. Methods and forms of work that contribute to the formation of professional responsibility of future teachers in the integrated course «Pedagogy» have been characterized. Methods of acmeological influence on the personality of future teachers, their motivational sphere, value orientations and professional values, on the development of their subjectivity and professional-pedagogical position, are presented. It has been determined that the formation of professional responsibility is facilitated, in addition to the study of professional training, pedagogical practice, training practice, and the involvement of students in volunteering and various actions and projects. In the process of formation of professional responsibility of future teachers imprint the professional and pedagogical position of teachers, the value orientations of the student group, the whole system of attitudes of the subject to the future profession, which is purposefully formed. The prospects of further scientific research have been outlined, which consist in substantiation, development and implementation of the system of future teachers' formation professional responsibility through formal and informal education at the stage of professional training.

Key words: professional responsibility; formation of professional responsibility; future teachers; professional values; an institution of higher education.